

ТЕКТЕШ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОРДУН СЕМАНТИКАЛЫК
ТОПТОРУ

*К. Ш. Токтомаматов атындагы
Эл аралык университети
ф.и.к., доц. Алтаева Динара Исаковна
Кыргызстан. Жалал-Абад ш
dinara.altayeva73@mail.ru*

Аннотация: Бул макалада тектеш түрк тилдеринде (казак, өзбек, алтай, кара калпак ж.б.) жардамчы атоочторду семантикалык жактан топтоштурууда алардын жалпылыктарына ошону менен бирге айырмачылыктарына анализ жүргүзүлдү. Түрк тилдериндеги жардамчы атоочторду окумуштуулардын бир нече топторго бөлүштүрүп изилдөөлөрүнө көңүл бурулду. Алсак, Н.К.Дмитриев, А.А.Коклянова (горизонталдык, вертикалдык), В.А.Исенгалиева (горизонталдык, вертикалдык, аралаш пландагы), А.Ыскаков (синонимдик, антонимдик түгөйлөрү боюнча), М.Оразов (тек мейкиндик мааниде колдонулган жардамчы атоочтор, ары мейкиндик, ары мезгилдик маанилерде колдонулган жардамчы атоочтор), Н.Е.Петров (маанисине карай 8 топко бөлөт). Ал эми кыргыз адабий тилинин грамматикасында заттын асты-үстүн, алды жагын; заттын айлана-тегерегин; заттын ич-аралыгын билдирүүчү жардамчы атоочтор деп берген маанилерине карай бөлүштүрүлөт. Биз, жардамчы атоочтордун семантикасына карап, мейкиндик жана мезгил, орун аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор; адамдын дене бөлүктөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочтор деп бөлүп кароону сунуштадык.

Ачык сөздөр: грамматика, жардамчы атооч, семантика, горизонталдык, вертикалдык

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ СЛУЖЕБНЫХ ИМЕН В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

*Алтаева Динара Исаковна
к.ф.н., доц. Международный университет
им. К. Ш. Токтомаматова
Кыргызстан г. Жалал-Абад
dinara.altayeva73@mail.ru*

Аннотация: В данной статье анализируются общие черты и различия семантической группировки служебных имен в родственных тюркских языках (казахском, узбекском, алтайском, каракалпакском и др.). Обращает на себя внимание тот факт, что ученые изучали служебные имена в тюркских языках, разделив их на несколько групп. Например, Н.К. Дмитриев, А.А. Коклянова (горизонтальный, вертикальный), В.А. Изенгалиева (горизонтальный, вертикальный, смешанный план), А. Искаков (синонимы, антонимические пары), М. Оразов (скальное пространство) Служебные имена употребляются в значении, употребляемые в пространственном и временном значениях), Н.Е. Петров (разделены на 8 групп по смыслу). В грамматике кыргызского литературного языка подлежащим является передний и задний; среда материи; подразделяются по значениям, данными служебными именами, обозначающими интервал вещества. Смотрим семантику служебных имен, обозначающих пространственные и временные, пространственные значения; Мы предложили различать служебные имена, образованные при наименовании частей тела человека.

Ключевые слова: грамматика, служебные имена, семантика, горизонтального, вертикального.

SEMANTIC GROUPS OF AUXILIARY NOUNS IN RELATED TURKISH LANGUAGES

Altayeva Dinara Isaakovna
Ph.D., Associate Professor,
International University
named after K. Sh. Toktomamatov
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic
dinara.altayeva73@mail.ru

Annotation: *This article analyzes the common features and differences in the semantic grouping of service names in related Turkish languages (Kazakh, Uzbek, Altaic, Karakalpak, etc.). It is noteworthy that scientists studied auxiliary pronouns in Turkish, dividing them into several groups. For example, N.K. Dmitriev, A.A. Koklyanova (horizontal, vertical), V.A. Izengalieva (horizontal, vertical, mixed plan), A. Iskakov (synonyms, antonymic pairs), M. Orazov (rock space) Auxiliary nouns are used in the meaning, auxiliary nouns used in spatial and temporal meanings), N. E. Petrov (divided into 8 groups by meaning). In the grammar of the Kyrgyz literary language, the subject is front and back; medium of matter; are subdivided according to the values given by the service names denoting the interval of the substance. We look at the semantics of service names denoting spatial and temporal, spatial values; We proposed to distinguish between service names formed when naming parts of the human body*

Key words: *grammar, service names, semantics, horizontal, vertical*

Жардамчы атоочтордун түбү Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен башталып, анда кызматчы сөздөр, ошондой эле жардамчы атоочтор айтайын деген ойду даана жеткирүү үчүн, сүйлөмдөгү сөздөрдү байланыштыруу үчүн кызмат аткарган окумуштуулар тастыктайт. VII-X к. баштап эле жардамчы атоочтор (Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен тартып) белгилүү боло баштаган. Ошол мезгилде аз санда болсо да жардамчы атоочтор колдонулуп келгени бүгүнкү илимий изилдөөлөрдө айкын болуп отурат. Алсак, *ташра* кырг. *тышы*, *сырты*; *кесре/кисре* кырг. *арт(ы)*; *өңре* кырг. *алд(ы)*; *өңден* кырг. *алд(ы)*; *үзе* (кырг. *үст(ү)*); *кери* (кырг. *арт(ы)*); *асра алд(ы)* деген жардамчы атоочторду кезиктирүүгө болот [Сыдыков, 2001:180]. Казак окумуштуусу К.Молгаждаров да Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги кызматчы сөздөр менен катар жардамчы атоочторго атайын илимий иликтөө жүргүзүп, эстеликтерде колдонулган жардамчы атоочтордун казак тилине формасы жана мааниси жактан шайкеш келет деген оюн билдирет. Бул бир эле казак тилине эмес, жалпы түрк тилдерине да тиешелүү көрүнүш. Байыркы жазма эстеликтердеги кээ бир жардамчы атоочтор бүгүнкү күндө такыр колдонулбай калган учурлары кездешет, бирок анын ордуна синоними колдонулат. Алсак *коды* сөзү Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде өтө сейрек колдонулуп, азыркы күндөгү *бою(на)* жардамчы атоочунун маанисине дал келет, б.а., анын синоними.

Жардамчы атооч категориясы кыргыз тилинде гана эмес, башка түрк элдеринин тилдеринде да кеңири кездешет. Бул – тилдин өсүшү менен байланыштуу кубулуш. Алар да мезгилдин өтүшү менен бир калыпта турбастан сан жагынан улам көбөйүп отурат.

Бардык түрк тилдеринде жардамчы атоочтор грамматикалык касиеттери жагынан бир түрдүү болгону менен, сан жагынан, кээ бир сөздөрдүн мааниси жагынан, колдонулуу жагынан бири-биринен айырмасы болушу толук мүмкүн. Бул айырмачылык, албетте, ар бир тилдин өзүнүн ички мыйзамдарынын натыйжасында болору талашсыз.

Ошентип, жардамчы атоочторду маанисине карай окумуштуулар бир нече топторго бөлүштүрүп изилдеп келишти. Алсак, проф. Н.К.Дмитриев жардамчы атоочторду берген маанилерине карай экиге бөлүп карайт. «Жардамчы атоочтор кызматчы маанисинде келгенде, нерсенин горизонталдык же вертикалдык абалын билдирет» - деп геометриялык кендикке карай топтоштурууну жактайт. [Дмитриев, 1962:120]. Бул окумуштуунун пикирин башкалар да колдогон. [Коклянова, 1952:205]. Мындай пикирге келүүнүн башкы себеби, жардамчы атоочтордун бир гана мейкиндик мааниде келет деп кароосунан улам

пайда болуу керек. Бирок жардамчы атоочтор мейкиндик мааниде гана колдонулбастан, мезгилдик, дагы башка маанилерде колдонулат. Ошондуктан В.А.Исенгалиева жогорудагы эки топко кошумча аралаш пландагы жардамчы атоочтор «служебные имена смешанного плана» деген топту киргизет. Бул *топко орто, ара, бас, бой, аралык* деген сыяктуу сөздөрдү кошот. [Исенгалиева, 1957: 21].

Ал эми Н.Е.Петров жардамчы атоочторду лексика-семантикалык жактан сегиз топко бөлүп көрсөтөт:

1) нерсенин үстүн, үстүнкү жагын көрсөткөн жардамчы атоочтор: *бас (кырг.баш), төбө, орой (кырг. чоку), сирэй (кырг. бет), түөс (кырг.төш)* ж.б;

2) нерсенин астын, астыңкы бөлүгүн билдирген жардамчы атоочтор: *алын (кырг.аст(ы)), төрүт (кырг.түп)* ж.б;

3) нерсенин алдын, алдыңкы бөлүгүн билдирген жардамчы атоочтор: *илин (кырг.алд(ы)), тус (кырг.туш)* ж.б;

4) нерсенин артын, арт жагын билдирген жардамчы атоочтор: *кэлин (кырг.арт(ы)), аргаа (кырг.арка)* ж.б;

5) нерсенин жан-жак тарабын билдирген жардамчы атоочтор: *ойогос (кырг.жан(ы)), өрүт (кырг. жан-жак), кытыы (кырг.жээк), сага (кырг.жака)*; 6) нерсенин айланасына жакын маанини билдирген жардамчы атоочтор: *атта, таһа (кырг. жан(ы)), ыксата (кырг. айлана), аях (кырг.ооз)* ж.б;

7) нерсенин бүткөн жерин жана аягын билдирген жардамчы атоочтор: *атах (кырг.аяк), урук (кырг.уч)* ж.б;

8) нерсенин ич жагын жана ортосун билдирген жардамчы атоочтор: *ис (кырг.ич), орто, быыс (кырг.ара)* ж.б. [Петров, 1962:114-201].

Окумуштуулардын дагы бир тобу жардамчы атоочтордун ар бирине жеке-жеке токтолуп, маанилерин ачып берүүгө аракет кылышат. [Н.П.Дыренкова, Н.А.Баскаков]. Ал эми А.Ыскаков болсо, жардамчы атоочтордун синонимдик, антонимдик түгөйлөрүн кошо караган [Ыскаков, 1964:78].

70-жылдары жардамчы атоочторду атайын изилдөөгө алган казак окумуштуусу М.Оразов өз эмгегинде жардамчы атоочтордун берген маанилерине карап, аларды эки топко бөлүп кароого болот деген ойдо: «биринчиден, тек мейкиндик мааниде колдонулган жардамчы атоочтор, экинчиден, ары мейкиндик, ары мезгилдик маанилерде колдонулган жардамчы атоочтор», - деп, биринчи топтогу жардамчы атоочторго: *маңы (кырг. маңдай), жаны, касы (кырг. кашы), шети (кырг. чети), төбөсү (кырг. төбөсү)* ж.б. Экинчи топтогу жардамчы атоочторго: *алды, басы (башы), иши (кырг. ичи), аягы* ж.б. сөздөрдү киргизген. Ошону менен бирге жардамчы атоочтордун колдонулуу өзгөчөлүгүнө карай «жие колдонулатын көмөкшү есімдер» (активдүү колдонулган жардамчы атоочтор) деп бөлүп алып өзүнчө токтолот. Ал эми маанилик жактан проф. А.Ыскаковдун жардамчы атоочторду антонимдик, синонимдик түгөйлөрү боюнча топтоштурганын кубаттап, ошол ыкманы колдонгон [Оразов, 1970:157].

Жалпы эле түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да зат атооч сөз түркүмү өз алдынча толук маанини билдирет. Ошондуктан зат атооч - негизги сөз түркүмдөрүнүн бири. Бирок аз сандагы зат атооч сөздөр ал өзгөчөлүккө толук баш ийбейт. Булар бирде толук мааниде, бирде кызматчылык мааниде колдонула берет.

Жардамчы атоочтор өзүнүн баштапкы толук маанисинде колдонулса, өзүнчө суроого жооп берип, илик жөндөмөдөгү сөз менен байланыштуу айтылбайт да, өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми кызматчылык мааниде келгенде, өз алдынча бир түшүнүктү билдире албайт, б. а., лексикалык мааниси солгундайт да, өз алдынча суроого жооп бере албай, качан гана илик жөндөмөдөгү сөз менен байланышта келгенде гана бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Башкача айтканда, мурда конкреттүү мааниде колдонулуп келген *ич, бет, боор* ж.б. сөздөрдүн семантикасы күнүрттөнүп, натыйжада жардамчы атоочтор пайда болот.

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторго төмөнкүлөр кирет: *үст(ү), бет, төбө, баш, аст(ы), алд(ы), түп, жан, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой, ич(и), орто, ара*.

Булар маанисине карай төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүлөт:

1) заттын асты-үстүн, алды жагын көрсөтүүчүлөр: *үст(ү), бет, төбө, баш, аст(ы), түп, алды;*

2) заттын айлана-тегеректин көрсөтүүчүлөр: *жан, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой;*

3) заттын ич-аралыгын билдирүүчүлөр: *ич, ара, орто*.

Мындай бөлүштүрүү “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” [КАТГ, 1980:210] аттуу жогорку окуу жайлары үчүн арналган эмгекте берилет. Ал эми тилчи, окумуштуу А.Карымшакова жардамчы атоочтордун лексика-семантикалык топторун төмөнкүдөй бөлүштүрүүнү сунуштайт:

1) мейкиндик жана орун аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: *аст(ы), үст(ү), алд(ы), орто, ара, айлана, тегерек, туш, арт, жан, жак, каршы, түп, сырт, тыш, чет, жээк;*

2) адамдын дене бөлүктөрүн билдирген жардамчы атоочтор: *баш, төбө, бет, чоку, маңдай, каш, боор, арка, ич, колтук, чат*. [Карымшакова, 2009:54].

Жардамчы атоочтордун семантикалык жактан топторго бөлүнүштөрүн кубаттап, биз төмөнкүдөй топтоштурууну сунуштайбыз.

Жардамчы атоочторду семантикасына карап, мейкиндик, мезгил-аралык маанилерди билдирген жана адамдын дене бөлүктөрүнүн аталыштарынан пайда болгон жардамчы атоочтор деп эки топко бөлүп кароону туура көрдүк:

1) мейкиндик жана мезгил-аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: *үст(ү), аст(ы), түп, алд(ы), арт(ы), жан, жак, ара, айлана, тегерек, сырт, тыш, чет, кыр, уч, туш, жээк, орто ж.б;*

2) адамдын дене бөлүктөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочтор: *баш, ич, бет, каш, бел, желке, бой, төбө, боор, маңдай ж.б.*

Жардамчы атоочтордун семантикалык жактан топторго бөлүнүштөрүн кубаттап, биз төмөнкүдөй топтоштурууну сунуштайбыз.

Жардамчы атоочторду семантикасына карап, мейкиндик, мезгил-аралык маанилерди билдирген жана адамдын дене бөлүктөрүнүн аталыштарынан пайда болгон жардамчы атоочтор деп эки топко бөлүп кароону туура көрдүк:

1) мейкиндик жана мезгил-аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: *үст(ү), аст(ы), түп, алд(ы), арт(ы), жан, жак, ара, айлана, тегерек, сырт, тыш, чет, кыр, уч, туш, жээк, орто ж.б;*

2) адамдын дене бөлүктөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочтор: *баш, ич, бет, каш, бел, желке, бой, төбө, боор, маңдай ж.б.*

Мейкиндик жана мезгил-аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор

Заттын үстү жагын туюнткан жардамчы атооч: үст(ү)

Үст(ү)—баштапкы лексикалык мааниси бир нерсенин жогорку жагы, үстүнкү бети, үстү жагы деген маанини туюндурат. Мунун алгачкы уңгусу «үс» болгондугун окумуштуулар тастыктайт, «үс» деген уңгуга таандык категориянын III жагынын байыркы -ын мүчөсү жалганып, «үсүн» формасына келген, ага таандыктын III жагынын азыркы -ы мүчөсү жалганып, натыйжада ($үс + үн + ү > үснү > үстү : үс - т - ү$) $үс + т$ түрүнө келген. [Исхаков, 1953: 124-136]. *Үст(ү)* жардамчы атоочу барыш жөндөмөдө келгенде төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

а) кыймыл-аракет заттын үстүнкү бетине багытталат: *Таятасы өзү менен Ороскулдун үлүшүн чаап, ташып барып, бастырманын үстүнө эки үймөк кылып чекчейтип жыйып койгон [Ч.А.]. Байтемир кийиздин үстүнө төшөк салды, жаздык койду [Ч.А.]. –Желдетти айтчы... Бактын ичине келсин... Мен намазды көк чөптүн үстүнө*

окугум келип турат [Т.К.]. Эрназар ат жабуунун **үстүнө** жата кетти [Ч.А.]. Эски бостекти сүйрөп келип, мукул тыттын көлөкөсүндөгү таардын **үстүнө** жая салды [Ч.А.]. Султан Бабыр наристенин маңдайына колунун учун тийгизип өөп, бир үшкүрүп, анан белиндеги каухар кемерин чечип бешиктин **үстүнө** арта таштайт [Т.К.]. Ыр коштоосу менен кыз-күйөө төрдөгү калы килем **үстүнө** өткөрүлдү [Т.К.]. Жогорудагы сүйлөмдөрдөн байкалгандай кыймыл-аракет түздөн түз заттын үстүнө багытталып, бир зат экинчи заттын үстүнкү бетине тийишкен абалда келип отурат. Кээ бир учурда кимдир бирөөнүн үстүндөгү буюм, нерсе маанисинде да келет: *Шералинин үстүнө мурда камдатып койгон кызыл кымкапты жаптырды, бутуна саймалуу көк булгары өтүк кийгиздирди [Т.К.]. Үстүнө сүлөөсүн, илбирс ичик жабылды [К.О.]. Үйгө кирген соң Бекей шашып-бушуп эринин суу кийимин чечти, кургактап кийгизип, үстүнө ичик жапты, самоор апкелип, чай сунду [Ч.А.]*. Мындагы сүйлөмдөрдөн байкалгандай экинчи жана үчүнчү сүйлөмдөрдө жардамчы атоочтордун алдындагы илик жөндөмөсүндөгү сөздүн өзү да түшүрүлүп айтылды. Бул учурда ал сөз көмүскөдө калды (*анын үстүнө* деп айтылган сөз болушу керек эле);

Адамдын дене мүчөлөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочтор

Заттын эң жогорку жагын туюнткан жардамчы атоочтор: баш, төбө

Баш-зат атоочтук мааниде келгенде жандуу заттардын башы, кандайдыр бир заттын кылда учу, чокусу же башталган жери. **Төбө**-бир нерсенин эң үстүнкү бөлүгү, жогору жагы чокусу.

Баш, төбө-сөздөрү жардамчы атоочтук мааниде колдонулганда барыш жөндөмөсүндө кыймыл-аракет заттын кылда учуна, чокусуна, же башталган жерине багытталгандыгын билдирет: *Түнкү жайыттан саан бээлерди айдап келди да, желенин башына имерип токтотуп, кулундарды байлай баштады [Т.К.]. Эртеси жоокер көлдүн башына барат [Т.К.]. Маралдар жардын башына барып токтоду, чоң бугу мүйүзүн каңтара мойнун созуп «Ба–о, Ба–о!» деп кернейдей доош жаңыртты [Ч.А.]. Тоо башына электр ширеткич отуруп алып, тынбай иштеп жаткандай жарк-журк эле баштады [Ч.А.]. Шүмшүк Мырзатты кармап алып, Кокондун чоң дарбазасынын башына астырып таптап, ордого кайра кирдим [Т.К.]. Тоонун төбөсүнө жакындап калдык [К.Б.]. Баарынан да Христти аптап ысыкта Кашка дөбөнүн төбөсүнө колу-бутун керип алып барышты [Ч.А.]*. Мында кыймыл-аракет нерсенин жогорку жагынан т.а., башынан башталып, конкреттүү мейкиндик маанини туюндуруп калды.

Мезгил өтүү менен бирге жардамчы атоочтордун саны артып баратканы байкалды. Мурдагы эмгектерге [КТГ, 1964:109-119] салыштырмалуу азыркы күндө биздин иликтөөлөрүбүздүн негизинде жардамчы атоочтордун саны 40ка чамалап калганын факты-материалдар тастыктады. Тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан б.а., активдүү колдонулган жардамчы атоочтор үст(ү), аст(ы), алд(ы), жан(ы), ара, баш ж.б. менен катар кийинки мезгилде б.а., жардамчы атоочко толук өтө элек сөздөрдүн тобу (таман, желке, этек ж.б.) бар экенин белгиледик. Азыркы күндөгү, кыргыз тилиндеги, айрым жардамчы атоочко толук өтө элек сөздөр башка түрк тилдеринде мурдатан эле колдонулуп келгени байкалды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксиз, стилистика, текстаануу, лингвистика. – Бишкек: [б-сыз], 2009.- 928 с.
2. Баскаков, Н. А. Тюркские языки. – М.: Изд. вост. лит., 1960.-242 с.
3. Дмитриев, Н. К. Строй тюркских языков. – М.: Изд. вост. лит, 1962. – 605 с.
4. Исхаков, Ф. Г. Некоторые предположения о происхождении конечных Т и Д в словах аст, уст, алд, арт и. т. п. // Академику В. А Гордлевскому к его семидесятилетию. – М., 1953. – С. 124-136.

5. Кононов, А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 446 с.
6. Оразов, М. Служебные имена в тюркских языках (на основе материале современного казахского, узбекского и туркменского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Ташкент, 1970. 248 с.
7. Петров, Н. Е. Служебные имена и послелогии в якутском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Якутск., 1962. – 270 с.
8. Харитонов, Л. Н. Современный якутский язык. – Якутск: ЯкГиз, 1943. – 313 с.
9. Исенгалиева, В. А. Служебные имена и послелогии в казахском языке [Текст] / В. А. Исенгалиева. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1957. – 148 с.